

Світлана Чибирак
(Київ)

ЗАСНУВАННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА: ДО 135-ЛІТНЬОГО ЮВІЛЕЮ

13 лютого 2008 року виповнилося 135 років з часу заснування в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (далі – РГТ), яке, незважаючи на короткий термін існування, залишило помітний слід у розгортанні українознавчих досліджень і сприяло визнанню досягнень українських учених не тільки на теренах Російської імперії, але й за кордоном.

Сьогодні, у період відродження наукових товариств, які ставлять за мету розгортання українознавчих досліджень, постає нагальна потреба вивчення й узагальнення досвіду попередніх наукових інституцій, діяльності окремих учених-етнографів. Корисним для нас буде також звернення до витоків формування та основних етапів розвитку етнологічної науки, вивчення процесу становлення вітчизняної школи етнографії і використання накопиченого позитивного досвіду попередників для розвитку наукового й культурного потенціалу України.

До вивчення діяльності Південно-Західного відділу уже зверталися дослідники XIX ст., зокрема О. Пипін, котрий докладно проаналізував промову П. Чубинського на відкритті Відділу [7]. С. Русова також зупинилася на відкритті Відділу та проаналізувала його програмні документи [8]. Передумови його створення висвітлив Ф. Савченко, праця якого ґрунтується на широкій джерельній базі [9]. Фрагментарно до історії створення Відділу звертається Л. Берг [1]. Основні напрями діяльності інституції (з нагоди 100-літнього ювілею) розглянуті у статтях О. Кравця [4] та І. Пасько-Єфимової (до 120-річчя з дня створення Відділу) [5].

Мета статті – показати процес створення Південно-Західного відділу РГТ як результат розгортання українознавчих досліджень.

Офіційною етнографічною установою в Росії на той час було відділення етнографії РГТ, яке також певною мірою сприяло розвитку етнографічних досліджень в Україні, зокрема, 1848 і 1852 років. РГТ розіслало етнографічну анкету для збирання відомостей з різноманіт-

них проблем традиційно-побутової культури. Це була перша спеціально-етнографічна програма, поширена в усіх губерніях України, яка мала важливе значення для розвитку української етнографії взагалі та вивчення культури і побуту населення окремих регіонів України зокрема [3, с. 128–129].

Зважаючи на те, що в цей час у Києві працювала Комісія для опису губерній Київського навчального округу, яка також розгорнула етнографічні дослідження, виникла думка про входження Комісії до РГТ на правах його Південно-Західного відділу. Питання про об'єднання двох установ було офіційно поставлене в лютому 1853 року віце-президентом РГТ графом М. Муравйовим. Опрацьоване тоді «Положення» передбачало, що Комісія вливається до РГТ на правах його Південно-Західного відділу, зберігаючи характер і напрям своєї діяльності. Для фінансування наукової роботи та видання її результатів державна скарбниця давала по 2 тис. руб. щорічно. Передбачалося, що наукові праці Відділу видаватимуться в Києві власним коштом, а коли їх не вистачить, то підготовлені видання друкуватиме петербурзький центр Товариства. Після надання авторам 100 примірників безкоштовно, видавнича продукція вважатиметься власністю видавця [5, с. 26].

Однак у лютому 1853 року Комісія при університеті Св. Володимира не ввійшла на правах самостійного відділу до РГТ. Заборона виходила від міністра народної освіти О. Норова, який знайшов цей задум «з багатьох причин не корисним», оскільки на постійні асигнування грошей з державного казначейства сподіватися не можна [5, с. 26]. Отже, ідея створення Південно-Західного відділу РГТ, висловлена в 1853 році, не була реалізована. А після припинення роботи Комісії для опису губерній Київського навчального округу в 1864 році в Україні не залишилося жодної етнографічної установи. Проте представники прогресивної української інтелігенції на цьому не зупинилися. Вони продовжували шукати шляхів до створення наукової українознавчої інституції, яка б мала й відділ етнографії.

Значну роботу по активізації етнографічних досліджень проводили члени громад, що виникли в різних містах України. У діяльності найчисленнішою з них «Київської громади» брали участь В. Антонович, М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, П. Житецький, П. Чубинський, М. Лисенко та ін. Громада видала збірник казок І. Рудченка, підготувала «Історичні пісні українського народу». Як пізніше писав Ф. Вовк, складання словника до цих пісень «поглинало майже весь час наших “таємних зібрань”». Решта часу присвячувалась підготовці української популярної літератури, сперечалися про правопис... Більша частина діяльності нашої “Громади” зводилась до чисто наукових і науково-видавничих праць, ховатися з якими було хоч і смішно, але, на нещастя, необхідно» [2, с. 46–47].

О. Кравець припускає, що в колі тодішніх діячів «Старої громади» обговорювалася також ідея створення Південно-Західного відділу РГТ [4, с. 61], наслідком чого були статті в чотирьох числах «Киевлянина» одного з її активних членів, відомого українського історика й етнографа І. Новицького. У 1866 році він виступив із серією статей, які містили наукове обґрунтування необхідності відкриття в Україні Відділу. Відзначаючи, що «інтерес до історії, етнографії та фольклору українського народу з кожним роком зростає», І. Новицький писав, що потрібно «енергійніше, ніж то було до цього часу, вивчати країну, а в той самий час якнайширше розповсюджувати... практичні знання серед місцевого населення». Автор статей наголошував, що в справі вивчення «нашого краю» «зроблено дуже мало. Причина цього полягає не в тому, що не вистачає діячів в цій галузі – їх було і є досить – а головним чином в необ'єднаності їхньої праці» [9, с. 14]. Вихід із цієї ситуації вчений бачив у створенні товариства «для вивчення Південно-Західного краю у вигляді відділу географічного товариства подібно до того, як існують відділи Сибірський та Кавказький» [4, с. 61].

Необхідність відкриття Відділу в Києві бачив не тільки І. Новицький, але й інші представники передової української інтелігенції. Зокрема, про це писав М. Драгоманов на сторінках «Санкт-Петербургских Ведомостей» у 1867 році, який «скаржився на те, що в Києві нема відділу “Рус. Геогр. О-ва”, і тому нема кому потурбуватись про видання двох готових до друку збірників з української народної творчості» [9, с. 15]. Однак справа з відкриття відділу РГТ в Україні з місця не зрушувалась.

Одним з факторів, який посприяв успішному вирішенню питання про відкриття українознавчої інституції в Києві, була успішно проведена етнографічно-статистична експедиція в Західно-Руський край на чолі з П. Чубинським. Почата в травні 1869 року і завершена восени 1870 року експедиція менш ніж за два роки збрала величезний науковий матеріал, який став основою «Трудов етнографическо-статистической экспедиции...» і декількох окремих збірників. У висновку Комісії Російського географічного товариства щодо присудження нагород про праці П. Чубинського сказано: «Матеріали і дослідження, зібрані П. Чубинським..., склали досить важливий набуток науки народності не тільки за своїм обсягом, але й за змістом... І служать доказом дивовижної працелюбності і рідкісної енергії у справі збирання пам'яток народної творчості» [5, с. 26].

Безперечні заслуги П. Чубинського і таке зрине їх визнання (золота медаль) наблизили той час, коли заперечення проти заснування в Києві філії Географічного товариства робилися очевидними відмовками. У квітні 1872 року голова Товариства (а був ним великий князь Костянтин Миколайович) передав на розгляд Ради товариства подання Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора від 20 квітня 1872 року. Згідно з § 2 Відділ «займається переважно вивченням губерній Київського учбового округу у всіх тих відношеннях, які складають предмет занять суспільства, і особливо дослідженнями із статистики та етнографії», відповідно до § 3 «...відшуковує і оприлюднює вже зібрані відомості про край, які зберігаються в місцевих архівах, розглядає і вирішує, яким чином використати їх для науки» [5, с. 26–27].

Російське географічне товариство загалом підтримувало ініціативу українських учених, однак були окремі сумніви щодо відкриття Відділу в Києві, який на той час був звичайним губернських центром. Як зауважує Л. Берг, при обговоренні цього питання на раді Товариства «деякі члени піднімали питання щодо доцільності відкриття відділів у губернських містах Західного краю, який “географічно” вже добре відомий. Але віце-голова Товариства Ф. Літке і деякі члени ради заперечували, відзначаючи, що незручно перешкоджати цьому почину» [1, с. 159]. У кінці 1872 року РГТ прийняло рішення про відкриття Відділу в Києві. 13 лютого 1873 року урочистим актом Південно-Західний відділ РГТ було, нарешті, засновано.

Існує декілька версій стосовно того, хто ж був фундатором Відділу. Певну інформацію з цього питання подає записка III-го Відділу від 1874 року під назвою «Про діяльність українофілів у Київській губернії», у якій відзначається, що «головною дійовою особою» у справі формування списку членів Відділу був П. Чубинський, якому допомагав В. Антонович. Таким чином, мовиться в записці, «Чубинський зміцнив свій кредит кредитом поважного професора – свого співробітника, і таким чином йому вдалося зібрати підписи про відкриття відділу від декількох осіб, відомих у місті, а потім, коли вони підписались, то під прикриттям їх імен в число членів відділу... увійшло немало темних особистостей, відомих своїм українофільським спрямуванням...» [9, с. 15–16]. Отже, документ засвідчує, що ініціатором і організатором («головною дійовою особою») створення Відділу був саме П. Чубинський, якого, на думку автора «Записки», підтримувало дуже вузьке коло інтелігенції. Думка про те, що саме П. Чубинський був організатором Відділу, підтверджується у двох його листах. У листі до М. Максимовича від 25 січня 1872 року він писав: «Днями я їду до Києва, де пробуду більше двох тижнів. Там я клопотатимусь про створення Південного Відділу Російського Географічного Товариства. Ця установа необхідна, вона посунула б вивченню краю і народу. В Петербурзі цьому сприяють. Я знаю багатьох, які хотіли б бути засновниками відділу. Ваш авторитет у цій справі мав би велике значення. В даний час існують відділи Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький і Сибірський – дивно, що на Півдні Росії, де є три університети, немає відділу. В Географічному товаристві дуже хочуть, щоб заснувався відділ, і не раз мене про це просили. Якщо я зважусь взяти на себе ініціативу в цій справі, то тільки тому, що вірю в свою енергію» [10, с. 40–41]. А вже 16 лютого 1872 року П. Чубинський пише до О. Кістяківського: «Вчора я передав Генерал-губернаторові статут Південно-Західного відділу Географічного товариства, підписаний багатьма нашими знайомими. І так мені вдалося здійснити це корисне заснування. Ми тепер матимемо постійну установу для вивчення краю» [10, с. 40–41]. У цьому документі йде мова про доповідну записку, яка була надіслана Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору О. Дондукову-Корсакову за підписом 30 осіб. Серед них були П. Чубинський, О. Русов, П. Житецький, В. Антонович, М. Юзефович, М. Бунге та ін. Автори доповідної записки вважали,

що вивчення України можливе лише за існування спеціальної установи, якою є Відділ Імператорського російського географічного товариства. Про П. Чубинського як ініціатора і головного організатора створення Київського Відділу РГТ говорить у своїх споминах і Ф. Вовк: «П. П. повідомив нам надзвичайно для нас важливу і радісну новину, що давно вже задумане відкриття Південно-західного Відділу Імператорського Російського Товариства в Києві вже вирішене і затверджене. Як ініціатива, так і честь довести до сприятливого кінця належали безсумнівно і безроздільно П. Чубинському... організаторські таланти якого допомогли провести цю справу через досить серйозні перешкоди» [2, с. 40].

За другою версією, ініціаторами створення Відділу були М. Юзефович і В. Шульгін. На це вказує лист куратора шкільної округи П. Антоновича до кн. А. Ширинського-Шихматова, тодішнього заступника міністра освіти від 19 липня 1875 року, який, покликаючись на записку «Про діяльність українофілів...» пише: «Відзначу, що автор Записки мало не помиляється, вважаючи головним засновником Південно-Західного Відділу Географічного Товариства деякого Чубинського, особи маловідомої і яка не користується ніяким авторитетом. Ініціатива заснування відділу належить М. Юзефовичу і В. Шульгіну, як вони самі мені про це говорили, і лишається тільки шкодувати, що з якихось особистих непорозумінь участь їх у ході справ цього закладу спершу послабилась, а потім і зовсім припинилась...» [9, с. 16]. Як бачимо, автор не тільки заперечує роль П. Чубинського у відкритті Відділу, але й вважає його «особою маловідомою і неавторитетною», і це після успішного проведення експедиції, яка викликала численні схвальні оцінки російських і європейських учених, після нагородження Золотою медаллю РГТ!

Інші документи, які вказують на ініціаторів створення Відділу в Києві, виокремлюють лише особу М. Юзефовича. У 1872 році генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков звертався до М. Юзефовича з листом, у якому порушив питання про необхідність пошуку коштів для Відділу, окрім членських внесків. У листі-відповіді, як наголошує Ф. Савченко, М. Юзефович, з-поміж іншого, «своїм тоном між рядками» висловив бажання головувати у Відділі. Підтвердженням цього може бути той факт, що саме йому в грудні 1872 року з канцелярії генерал-губернатора було надіслано копію затвердженого статуту і повідомлення

Ф. Літке про відкриття Відділу в Києві. Супровідна записка М. Юзефовича при передачі копії статуту показує, що він тримав у себе документи до часу обрання головою Відділу Г. Галагана, сподіваючись, напевне, що цю посаду обійме саме він [9, с. 16].

«Офіційним» ініціатором створення Відділу в Києві був князь О. Дондуков-Корсаков. Він уявляв його функції у формі «Головного Статистичного комітету для цілого краю», який би не займався дослідженням лише археології та археографії, оскільки при Київському університеті вже існували установи для вивчення археології та нумізматики та діяла Київська археографічна комісія [9, с. 13].

Як бачимо, серед ініціаторів відкриття Південно-Західного відділу РГТ в Києві називалися П. Чубинський, В. Шульгін і М. Юзефович, О. Дондуков-Корсаков.

На сьогодні достеменно невідомо, хто саме вперше висловив думку про створення цієї інституції, але відкриття Відділу – це справа не однієї або кількох людей, а потреба часу. Адже саме із середини ХІХ ст. відбувався швидкий процес розгортання українознавчих досліджень. І експедиція під керівництвом П. Чубинського та значна кількість зібраного матеріалу, і долучення до справи численної кількості місцевих дослідників – це і є та основа, на якій постав Південно-Західний відділ РГТ. Отже, применшити заслуги П. Чубинського в цьому процесі неможливо.

Установчі збори Південно-Західного відділу РГТ відбулися 17 лютого 1873 року в залі контори Державного банку. «Були присутні 17 членів засновників, що підписали прохання про заснування відділу. О 7-й годині приїхав головний начальник краю, князь О. Дондуков-Корсаков, що відкрив зібрання прочитанням Височайшого затвердження 10 листопада 1872 року Положення про Південно-Західний відділ... привітав присутніх із здійсненням спільного бажання, висловив надію, що при дружній участі членів вчинена діяльність нової установи піде успішно... і зробив перший значний вклад (500 рублів)» [5, с. 27].

Головою обрано популярного в Києві мецената, «відомого прихильника просвітництва» Г. Галана, управителем – П. Чубинського, а його заступником – О. Русова [7, с. 356–357]. Почесне право виступити з промовою було надане П. Чубинському. У ній були фактично викладені основні наукові завдання нового осередку, а саме: «вивчення трьох етнографічних типів – малоруського, польського і єврейського». П. Чубинський зазначив: «Ми будемо

давати матеріали про явища життя, не керуючись симпатіями чи антипатіями» [6, с. 6].

Отже, хоч питання про створення Відділу було вперше поставлене І. Новицьким та М. Драгомановим, але фактичним організатором Київського відділу РГТ був П. Чубинський. Проаналізувавши тогочасні джерела, М. Юзефович і В. Шульгін здаються нам менш імовірними ініціаторами створення відділу. П. Чубинський здолав небажання деяких членів РГТ створити відділ у Києві, завдяки тому, що заручився підтримкою князя О. Дондукова-Корсакова, указавши на необхідність різностороннього та глибокого етнографічного і статистичного дослідження краю.

Подальшого дослідження потребують основні напрями діяльності Відділу в галузі етнографії; роль окремих учених у розгортанні наукових етнографічних досліджень; залучення до збирацької і наукової роботи місцевих дослідників; здобутки Відділу в різних галузях.

Література

1. Берг Л. С. Всесоюзное Географическое Общество за сто лет. – М. ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1946. – 264 с.
2. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43–60.
3. Горленко В. Ф. Русское Географическое Общество и украинская этнография в середине XIX века // Советская этнография. – 1957. – № 3. – С. 128–142.
4. Кравець О. М. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства. // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60–66.
5. Пасько-Єфимова І. Осередок і опора // Старожитності. – 1993. – № 9–10. – С. 26–28.
6. Приложение к журналу заседания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 13 февраля 1873 года (ст. 6). Речь П. П. Чубинского // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Отдела. – К. : Тип. Имп. университета св. Владимира, 1874. – Т. 1 : за 1873 год. – С. 4–7.
7. Пытин А. Н. История русской этнографии. – С.Пб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – Т. 3. Этнография малорусская. – 425 с.
8. Руссова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Императорского Географического Общества // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–39.
9. Савченко Ф. Заборона українства. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х р.р. – К. ; Х. : Державне видавництво України, 1930. – 415 с.
10. Чередниченко Д. Павло Чубинський. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.